

SURXON VOHASI AHOLISI TURAR-JOYLARINING TRANSFORMATSIYASI: AN'ANA VA YANGILIKLAR

Toshtemirov Shaxboz Azamat o'g'li

Termiz davlat universiteti Etnografiya, etnologiya va antropologiya

mutaxassisligi tayanch doktoranti

toshtemerovshahboz45@gmail.com

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0008-4203-6440>

Annotatsiya: Maqolada XX asr davomida Surxon vohasi aholisining turar joylarida ro'y bergan transformatsiya jarayonlari tahlil etiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, etnomadaniy ta'sirlar va demografik jarayonlar mintaqa aholisining an'anaviy turar joylaridan zamonaviy uy-joylarga o'tishidagi roli ko'rsatib beriladi. Yarim ko'chmanchi aholining o'troqlashuvi, shahar va qishloqlarning rivojlanishi, shuningdek, sovet davridagi modernizatsiya siyosati turar joylarning tuzilishi, jihozlanishi va bezatilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatganligi ochib beriladi. Qadimiy o'troq aholi va yarim ko'chmanchi o'zbek qavmlarining integratsiyalashuvi, migratsiya jarayonlari va Yevropa madaniyatining kirib kelishi turar joylardagi an'anaviy elementlarning asta-sekin yo'qolib, zamonaviy tendensiyalarning shakllanishiga olib kelganligi tadqiqot etiladi. Maqola Surxon vohasi aholisi turar joylaridagi an'ana va yangiliklarning o'zaro ta'sirini ko'rsatib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Surxon vohasi, turar joylar, transformatsiya, an'analar, yangiliklar, XX asr, o'troqlashuv, modernizatsiya, integratsiya, etnomadaniy ta'sir, jihozlanish, bezatilish.

Аннотация: В статье анализируются трансформационные процессы, происходившие в жилых массивах Сурханского оазиса в течение XX века. Показана роль социально-экономических изменений, этнокультурных влияний и демографических процессов в переходе населения региона от традиционных жилищ к современному жилью. Выявлено, что расселение полукочевого населения, развитие городов и сел, а также политика модернизации советского времени оказали существенное влияние на структуру,

оборудование и убранство жилищ. Изучено, как интеграция древнего оседлого населения и полукочевых узбекских народов, миграционные процессы, внедрение европейской культуры привели к постепенному исчезновению традиционных элементов в поселениях и формированию современных тенденций. Цель статьи – показать взаимодействие традиций и новшеств в поселениях жителей Сурханского оазиса.

Ключевые слова: Сурханский оазис, поселения, трансформация, традиции, нововведения, XX век, поселение, модернизация, интеграция, этнокультурное влияние, оборудование, декор.

Abstract: The article analyzes the transformation processes that occurred in the dwellings of the Surkhan oasis population during the 20th century. The role of socio-economic changes, ethnocultural influences, and demographic processes in the transition of the region's population from traditional dwellings to modern housing is shown. It is revealed that the settlement of the semi-nomadic population, the development of cities and villages, as well as the modernization policy of the Soviet era had a significant impact on the structure, equipment, and decoration of dwellings. It is studied that the integration of the ancient settled population and the semi-nomadic Uzbek peoples, migration processes, and the introduction of European culture led to the gradual disappearance of traditional elements in dwellings and the formation of modern trends. The article aims to show the interaction of traditions and innovations in the dwellings of the Surkhan oasis population.

Keywords: Surkhan oasis, settlements,

transformation, traditions, innovations, 20th century, settlement, modernization, integration, ethnocultural influence, equipment, decoration.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mintaqa aholisining XX asr boshlaridagi turar joylarining taraqqiyoti ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar hamda etnomadaniy jarayonlar bilan bog'liq edi. Aholi an'anaviy turar joylarining o'ziga xos transformatsiyalashuviga aynan shu ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sabab bo'ldi. Yarim ko'chmanchi xalqlar turmush tarzining o'zgarishi natijasida ularning an'anaviy xo'jalik faoliyati ham o'zgardi. O'tovlar esa XX asrning 30-yillarigacha hududning asosiy uy-joyi bo'lib qoldi[1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Qadimdan o'troq bo'lgan mahalliy aholi shahar va shahar atrofidagi qishloqlarda, tog'li hududlarda ikki qatorli sinchli uylar qurgan. Bu uylarning devorlari bo'ylab to'g'ri burchakli yoki peshtoq shaklidagi bir qator tokchalar o'rnatilib, ularga turli xil uy-ro'zg'or buyumlari, idish-tovoqlar va ko'rpa-to'shaklar joylashtirilgan. O'ziga to'q xonadonlarning uylari nihoyatda nafis naqshlar bilan bezatilib, ganchli tokchalar qimmatbaho buyumlar bilan to'ldirilgan. Dastlab bunday uylarning ichki devorlari ganch bilan suvalib, rangli o'yma gullar yasalgan, shuningdek, eshik, darvoza va ayvon ustunlari ham o'yma naqshlar bilan bezatilgan. O'sha vaqtda bunday xonadonlarni Boysun, Denov tumanlarida, Sherobod shahri va uning atrofidagi qishloqlarda uchratish mumkin edi.

Uy ichi bezaklari xonalarga alohida ko'rk berishga qaratilgan. Xonalar devorlari bo'ylab yostiqlar terib qo'yilgan, xonaning markaziga esa nafis bezatilgan dasturxon yozilgan bo'lib, taomlanish vaqtida uning ustiga sochiq to'shalgan. Agar mehmon tashrif buyursa, tokchadan yangi va chiroyli ko'rpachalar olib kelib joylangan. Ko'rpachalar eshikning qarshisidagi yuqori tokchada tartibli ravishda taxlab qo'yilgan. Ba'zi boy xonadonlarda tokchalar va javonlar nozik o'ymakorlik va rangli ornamentlar bilan ziynatlangan.

Mazkur davrda har bir boy xonadonning tashqi qismida mehmonxona joy olgan. Oddiy xonadonlar ham o'z uyining bir xonasini maxsus mehmonlar uchun ajratib, uni mos ravishda jihozlab qo'ygan. Bu xona imkon qadar qulayliklar bilan ta'minlangan[2]. Mehmonxona uchun alohida xona ajratishga qurbi yetmagan xonadonlar mahalliy to'qimalardan tikilgan 3-4 ta ko'rpacha va yostiqlarni xonalaridan birining burchagiga taxlab, ustiga yopinchiq tashlab qo'yishgan; bu ko'rpacha va yostiqlar faqat mehmonlar tashrif buyurganda ishlatilgan. Shuningdek, oddiy xonadonlar tokcha va javon yasay olmagan, chunki yog'ochning bahosi baland bo'lgan. Masalan, Termiz shahrida 1 kub metr yog'och 100 rublga sotilgan[3].

O'zbek xalqining azaliy qadriyatlaridan biri bo'lgan mehmondo'stlik uyga kelgan har bir insonni katta hurmat bilan kutib olishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham ko'p mehmon tashrif buyuradigan xonadonlar jamiyatda alohida e'tirofga sazovor bo'lib, ular "Eshikli uy", "keldi-ketdisi ko'p", "mehmondo'st", "mehmonnavoz", "dasturxon ochiq uy" kabi mehrlar va samimiy iboralar bilan ta'riflanadi. Bu nafaqat uy egalariining saxovatpeshaligini, balki ularning jamiyatdagi o'rni ham belgilab beradi.

Ushbu ilmiy tadqiqot doirasida shahar va uning atrofidagi qishloqlarda, qadimdan o'troq hayot kechirgan tog'li hududlar aholisi hamda o'zbek xalqining etnik tarkibida muhim o'rin tutgan yarim o'troq qavmlar (qo'ng'iroq, mang'it, barlos)ning uy-joylarining ichki va tashqi ko'rinishi, ularning jihozlanishi va bezatilishi bo'yicha yig'ilgan etnografik ma'lumotlar qiyosiy aspektda o'rganilib, madaniy-tarixiy kontekstda ilmiy tahlil qilindi.

XX asrning o'rtalariga kelib, sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati natijasida jamoa (kolxoz) va davlat (sovxoz) xo'jaliklarining markaziy qo'rg'onlari va ularga yaqin joylashgan qishloqlarda kommunal qulayliklar, xususan, elektr energiyasi va suv ta'minoti tizimlarining joriy etilishi aholi turmush tarzida sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Bu davrda qishloq ziyolilari – o'qituvchilar, shifokorlar, muhandislar, agronomlar va xo'jalik

rahbarlarining xonadonlarida Yevropa madaniyatining ta'siri sezila boshladi va ularning uylarida an'anaviy o'zbek mebellari bilan bir qatorda temir karavotlar, kitob javonlari, stol-stullar, kiyim uchun shkaflar kabi yangi turdagi mebellar paydo bo'ldi, bu esa mahalliy aholining turmush tarzida yangi tendensiyalarning shakllanayotganligidan dalolat berardi.

Etnologik tahlillar Surxon vohasidagi shahar va uning atrofidagi qishloqlar, tog'li hududlarda qadimdan o'troq bo'lgan mahalliy aholining uy-joylarining jihozi va bezaklari bilan, keyinchalik o'tgan asrning 30-yillaridan boshlab uy-joylarga ko'chib o'tgan va yarim ko'chmanchilikdan o'troqlashishni boshlagan dasht qishloqlari aholisining uy-joylarining jihozi va bezaklari o'rtasida o'sha davrda sezilarli farq bo'lganligini ko'rsatadi. Bu farq birdan yo'qolmagan va ma'lum vaqt davom etgan. Mazkur farqning asta-sekin yo'qolishiga turli omillar, jumladan, uy-joylarining tuzilishidagi o'zgarishlar sabab bo'lgan. Ma'lumki, yarim ko'chmanchi dasht qishloqlari aholisi o'troq hayotga o'tishidan avval ularning asosiy turar joyi o'tov edi. O'tov bir xonadan iborat bo'lib, uning har bir tomoni turli maqsadlarga xizmat qilgan, bu esa o'tov-uyning jihozi va bezagida muhim rol o'ynagan. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, o'tovning to'ri kattalar, uy egasi va mehmonlar uchun ajratilgan. O'tovga kirishda chap tomon erkaklar, o'ng tomon ayollar uchun mo'ljallangan bo'lib, o'tovning chap qismida erkaklarning, o'ng qismida esa ayollarning anjomlari joylashgan. Shuning uchun ham uy jihozlarining joylashuvi va o'tovning bezagida ma'lum bir tartib mavjud bo'lgan. Misol uchun, o'tovning to'rida sandiq, uning ustida turli yuklar, o'rtasida o'choq, kirish qismida o'ng tomonda uy-ro'zg'or buyumlari va boshqalar joylashgan. Uyning bezagi uchun ishlatilgan osma bezaklar, quroqlar va kashtalar o'tovning yog'och devorlariga osib qo'yilgan.

Yarim ko'chmanchi aholi uyga ko'chib o'tgach, avval xurjun tomli uylar, keyin esa 3-5 xonali uylar, ota-ona, bola, qariya xonalari va mehmonxonalarining paydo bo'lishi turar joylarning jihozlanishi va bezatilishiga ta'sir

ko'rsatdi.

Qadimdan o'troq bo'lgan aholi bilan keyinroq o'troqlashgan aholining yaqinlashuvi ham ularning uy-joylarini jihozlash va bezashga ta'sir qildi. Masalan, o'troq hayotga endi o'tayotgan aholi uylarida ham tokchatahmonlarning paydo bo'lishi natijasida, uy-joylarni bezashda o'tov ichidagi bezak vazifasini bajargan rangli gulli osma bezaklar, quroqlar va kashtalardan voz kechildi, chunki uy-joylarda ularni osish uchun keragalar yo'q edi.

O'tgan asrning 30-60-yillarida mamlakatning barcha hududlarida bo'lganidek, o'rganilayotgan mintaqadagi iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy jarayonlar qadimiy o'troq aholi bilan keyinchalik o'troqlashgan aholi (mang'it, qo'ng'iroq, qarluq, saroy, juz kabi o'zbek urug'lari)ning moddiy madaniyati, jumladan, uy-joylarining jihozlanishi va bezatilishidagi xususiyatlarning (ayrim mahalliy ko'rinishlarni hisobga olmaganda) umumiy tus olishiga va yo'qolib borishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, migratsiya jarayonlari – tog'li qishloqlar aholisining yangi o'zlashtirilgan hududlarga ko'chirilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Masalan, 50-60-yillarda Boysun tumanining tog'li qishloqlari (Rabot, Pulhokim, Parixona, Panjob, Darband) aholisining yangi o'zlashtirilgan Surxon-Sherobod cho'llaridagi "Yangiobod" sovxoziga, keyinroq Qarshi tumanining Mo'llaquvvat, Dehqonobod tumanining Avjin, 1-may, Boysun tumanining Machay qishloqlarining "Komsomolobod" sovxoziga ko'chirilishi, shuningdek, Qarshi cho'llarining o'zlashtirilishi tufayli ko'plab tog'li qishloqlar (Shahrisabz, G'uzor, Dehqonobod tumanlaridan) aholisining cho'lda tashkil etilgan yangi xo'jaliklarga ko'chirilishini ta'kidlash lozim.

Tog'li qishloqlar aholisi bilan o'troqlashgan dasht qishloqlari aholisining bir joyda yashashi, albatta, ularning uy-joylarining jihozlanishi va bezatilishida aks etdi. Shuningdek, yangi o'zlashtirilgan hududlarga Sobiq Ittifoqning turli hududlaridan turli millat vakillari va kasb egalarining kelishi ham o'rganilayotgan hudud aholisining moddiy madaniyatiga, xususan, uy-joylariga, ularning

jihozlanishi va bezatilishiga ta'sir ko'rsatdi. Bu esa, o'z navbatida, hududga Yevropa madaniyatining kirib kelishini kuchaytirdi, ya'ni g'arblashuvning yangi ko'rinishlari boshlandi. Aslida, Yevropa madaniyatining kirib kelishi ancha oldinroq, Rossiya imperiyasi davrida Turkiston orqali o'z ta'sirini o'tkazgan edi.

Sovet hokimiyatining kelishi bilan bu o'lkada rus va Yevropa madaniyatining keng tarqalishiga yo'l ochildi, "ruslashtirish" siyosati boshlandi. Bu, ayniqsa, ma'naviy madaniyatda (ziyolilarning qatag'on qilinishi) yaqqol ko'rinsa-da, moddiy madaniyatimizda, xususan, uy-joylar qurilishi va shaharsozlikda ma'muriy idoralar topshirig'i bilan amalga oshirildi. Mamlakatimizdagi urbanizatsiya jarayonlarini o'rgangan Gissen Geografiya universiteti professori Ernst Gize o'zining "Sovet O'rta Osiyosidagi musulmon shaharlarining sotsialistik shaharlarga aylanishi transformatsiyasi" nomli ishida ellin davri madaniyati, arablar kelishi, mo'g'ullar bosqini davridagi shaharlar holatini yoritib, Rossiya imperiyasining ma'muriy boshqaruvi O'rta Osiyo shaharlariga katta ta'sir ko'rsatmaganligini aytadi. Ammo, uning fikricha, 1917-yilgi Oktyabr to'ntarishi shaharsozlikning oldingi rivojlanish yo'nalishini keskin o'zgartirdi. Qisqa vaqt ichida qadimiy shaharsozlik madaniyati butunlay yo'q qilindi yoki yangi madaniyat bilan almashtirildi[4].

Professor Ernst Gizening fikrlariga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Sovetlar boshqaruvi davrida mamlakatda shaharlarning rivojlanishi va yangilarining barpo etilishi ko'proq xalq xo'jaligini sanoatlashtirish va yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lib, bu jarayon respublikaning barcha viloyatlarida, shu jumladan Janubiy O'zbekistonning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham keng miqyosda sodir bo'ldi. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, 1939-yilda mamlakatimizda 25 ta shahar va 22 ta shahar tipidagi posyolka, 1959-yilda esa 33 ta shahar va 68 ta shahar tipidagi posyolka mavjud bo'lgan. 1963-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, shaharlar soni 36 taga, shahar tipidagi posyolkalar soni esa 77 taga yetgan[5].

Aynan shu davrda qadimiy o'troq aholi yarim ko'chmanchi o'zbek qabilalari bilan birlashib, xalq bo'ldi, o'tovlardan uyga, uydan esa bugungi zamonaviy uylarga ko'chdi.

Sovetlar hukmronligi yillarida Amudaryo bo'yidagi XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining harbiy istehkomi bo'lgan "Pattakesar" qishlog'i o'rnida Surxondaryo viloyatining bosh shahri Termiz bunyod etildi. Bugungi kunda Termiz nafaqat zamonaviy shahar, balki O'zbekistonning janubiy darvozasi ham hisoblanadi. Yuqoridagi dalillar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, Sovetlar davrida mamlakatimizda, xususan mintaqada aholi uy-joylarining zamonaviy qurilishiga katta e'tibor berildi.

XX asrning 60-70-yillarida hududning keng miqyosda o'zlashtirilishi mintaqada sanoat korxonalari sonining oshishiga va qishloq xo'jaligining rivojlanishiga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, xalq farovonligining yuksalishiga xizmat qildi. Natijada, xonadonlarning jihazlanishi va bezatilishida ham zamonaviylashuv, yangilanish – modernizatsiya jarayoni ro'y berdi. Misol uchun, ota-onalar xonasida divan-karavotlar, oppoq choyshablar, par yostiqlar paydo bo'lib, pollarga xonaning kattaligiga mos zamonaviy gilamlar to'shaladigan bo'ldi. Bolalar xonalarida har bir bola uchun alohida bolalar karavotlari, tumba va komodlar o'rnatildi. Ish xonalarida stol, stul, stol lampasi va kitob-daftarlar uchun javonlar qo'yildi. Mehmonxonalar esa bu vaqtga kelib ham milliy, ham Yevropa uslubida jihazlanadigan va bezatiladigan bo'ldi. Mehmonxonalarning bir burchagida bezatilgan stol va uning atrofida 6-8 kishiga mo'ljallangan stullar, xonaning qarama-qarshi tomonida esa o'rtada xontaxta va uning atrofida to'rt tomonda baxmal ko'rpachalar, milliy yostiqlar terib qo'yildi. Xonadonlarda radio qabul qilgichlar, televizorlar, gaz plitalari, zamonaviy oshxona mebellari va idish-ovoqlari paydo bo'ldi.

Inson birinchi navbatda, o'zi yashab turgan joy muhitini o'z didiga moslashtirishga harakat qiladi. Chunki u umrining ko'p vaqtini shu yerda o'tkazadi. Qulay chiroyli muhit kishiga ilxom bag'ishlaydi, uni go'zal hayot kechirishga, go'zallik yaratishga da'vat etadi.

Ota-bobolarimiz har qanday sharoitda o'zlari yashaydigan, ko'p vaqtlarini o'tkazadigan uy-joylarini obod qilgan[6].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ushbu maqolada XX asr davomida Surxon vohasi aholisining turar joylarida yuz bergan tub o'zgarishlar har tomonlama tahlil qilindi. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, etnomadaniy aloqalari va demografik o'zgarishlari aholi maskanlarining evolyutsiyasida muhim rol o'ynaganligi aniqlandi. Yarim ko'chmanchi hayot tarzidan o'troqlashuvga o'tilishi, yangi shahar va qishloqlarning barpo etilishi turar

joylarning arxitekturasini va rejalashtirilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Sovet davridagi modernizatsiya siyosati, ayniqsa, 30-60-yillarda mintaqa aholisining turar joylarida yangi qurilish materiallari va uslublarining keng qo'llanilishiga, kommunal qulayliklarning joriy etilishiga olib keldi. Qadimiy o'troq aholi va yarim ko'chmanchi o'zbek qavmlarining o'zaro integratsiyalashuvi, shuningdek, migratsiya jarayonlari turar joylarning ichki va tashqi ko'rinishida an'anaviy elementlarning asta-sekin o'rnini zamonaviy tendensiyalarga bo'shatib berishiga sabab bo'ldi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. Қарши. Насаф. 2005.
2. Қувонова Ф. Меҳмон кутиш санъати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.
3. Ўз МА, жамғарма-2, рўйхат-1, иш-351, варақ-1.
4. Хайдаров М.М. Ўзбекистонда Совет тузуми даврида урбанизация жараёнларининг баъзи жиҳатлари / Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.-Тошкент, 2007.–Б.272.
5. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома / Тузувчи Э.А.Аҳмедов. 2-тўлдирилган нашр.-Тошкент: Ўзбекистон, 1993.–Б.17-19.
6. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 9.